

'דוד כתב ספר תהלים על ידי עשרה זקנים'

(בבא בתרא יד ע"ב - טו ע"א)*

ערן ויזל

בבבלי, בבא בתרא יד ע"ב - טו ע"א, בא קטע ידוע ומצוטט המורכב משני חלקים. בחלק הראשון מפורטים סדרם של ספרי המקרא בסדר מעט שונה מזה שהתקבל לדורות - 'סדרן של נביאים', 'סדרן של כתובים'.¹ בחלק השני מפורטת רשימה של כותבי ספרי המקרא - 'ומי כתבן?'. לכל אחד מהחלקים נלווה דיון נרחב. רשימת כותבי ספרי המקרא מוכרת בנוסח הבא:

משה כתב ספרו ופרשת בלעם ואיוב

יהושע כתב ספרו ושמונה פסוקים שבתורה

שמואל כתב ספרו ושופטים ורות

דוד כתב ספר תהלים על ידי עשרה זקנים: על ידי אדם הראשון, על ידי מלכי

צדק, ועל ידי אברהם, ועל ידי משה, ועל ידי הימן, ועל ידי ידותון, ועל ידי

אסף, ועל ידי שלשה בני קרח

ירמיה כתב ספרו וספר מלכים וקינות

חזקיה וסיעתו כתבו ישעיה, משלי, שיר השירים וקהלת

אנשי כנסת הגדולה כתבו יחזקאל ושנים עשר, דניאל ומגילת אסתר

עזרא כתב ספרו ויחס של דברי הימים עד לו.

כפי שניתן להתרשם, הרשימה (מכאן ואילך: רשימת הכותבים) ניכרת בתמצות ובתבניתיות, אף אם אין מדובר בתבנית קשיחה לגמרי. בנקודה זו שונה המשפט הנוגע לכותב ספר תהלים שהוא חריג באורכו ובמורכבותו. אף משמעותו של המשפט אינה ברורה לחלוטין - מהו לכתוב 'על ידי', ומה התועלת שבחזרה על הצירוף 'על ידי' לפני כל אחד מהזקנים ('על ידי אדם הראשון, על ידי מלכי צדק' וכו'). רשימת שמותיהם של הזקנים אינה ברורה אף היא ודורשת הסבר. למעשה, הכינוי המכליל 'זקנים', הכורך יחד דמויות כאדם הראשון משה ובני קורת, כלל אינו מובן מאליו.

* מחקר זה (מס' 1055/17) נתמך על ידי הקרן הלאומית למדע.

1 ככל הנראה ברקע חלק זה עמד הנוהג לחבר את המגילות לשתי אסופות ספרים מקיפות - 'נביאים' ו'כתובים', ראו מ' הרן, מקרא ועולמו: מבחר מחקרים ספרותיים והיסטוריים, ירושלים תשס"ט, עמ' 291-301. על הסדר השונה ראו להלן, בדברי הסיכום.

בדברים הבאים אני מבקש לנסות ולשפוך אור על התהוות המסורת התלמודית כי 'דוד כתב ספר תהלים על ידי עשרה זקנים'. כפי שאנסה להראות, מסורת זו מתבארת מתוך עיון במקורותיה המדרשיים וגלגולי נוסחיה המאוחרים. בירור היחס שבין המקורות והנוסחים השונים ומספר שיקולים עקיפים מקרבים את המסקנה כי המסורת התלמודית משקפת התפתחות מובחנת ומאוחרת. כפי שאדגיש בסעיף הסיכום, למסקנה זו חשיבות גם מעבר להארת המשפט הקשה הנוגע לכתיבת ספר תהלים, ונכון לראות בה נקודת מוצא לבחינה מחודשת של כלל פרטיה של רשימת הכותבים - בירור העקרונות שהדריכו את מנסחיה, וקביעת זמנה ומקומה שהוא מאוחר ושונה משמקובל להניח במחקר.²

1. עדי נוסח מוקדמים ומאוחרים ומסורות קרובות

המאגר האלקטרוני של עדי הנוסח של התלמוד הבבלי כולל תשעה עדי נוסח לבבא בתרא יד ע"ב - טו ע"א.³ נוסחים אלו מלמדים כי נוסח רשימת הכותבים יציב למדי. בכל הנוגע למשפט המוקדש לכותב ספר תהלים נמצא שני הבדלים בעלי משמעות:

1. בארבעה כתבי יד הנוסח הוא 'דוד כתב (את) ספרו על ידי עשרה זקנים'.⁴ נוסח חליפי זה נראה שבא להתאים את המשפט על תהלים לתבנית החוזרת ברשימת הכותבים - 'משה כתב ספרו', 'יהושע כתב ספרו', 'שמואל כתב ספרו', וכן הלאה.
2. קיימת נזילות במקומם של משה ואסף ברשימת הזקנים. בארבעה כתבי יד משה מופיע במקומו של אסף, בין ידותון לשלושה בני קרח.⁵ בשניים מכתבי היד הללו הוכנס אסף במקומו של משה, בין אברהם והימן, בשניים אחרים אסף חסר, ובאחד מהם נוסף איתן האזרחי בין אברהם והימן. חילופי נוסח אלו מלמדים על קושי מסוים בהכללתם של משה ואסף בין עשרת הזקנים. ואומנם, לפנינו היגדים מדרשיים אחדים המזהים את משה עם הימן וכוללים את אסף עם בני קורח, וסביר שהם או דומים להם עומדים ברקע חילופי הנוסח הנזכרים.⁶

למסורת על כותב ספר תהלים זיקה ברורה לארבעת ההיגדים המדרשיים הבאים:

1. מדרש קהלת רבה דורש את הפסוק 'הַחֲכָמָה תִּעַז לְחֻכְמָהּ מִעֲשָׂרָה שְׁלִיטִים אֲשֶׁר הָיוּ בְּעִיר' (קה' ז 19) על דמויות שונות: החכם הוא אלוהים ועשרת השליטים הם

2 E. Viezel, 'The List of the Authors of the Biblical Books (BT, Bava קרוב מאמרי Batra 14b-15a): Its Sources, Principles and Time', *Hebrew Union College Annual* (forthcoming)

3 ראו www.lieberman-institute.com; "Hachi Garsinan", Friedberg Jewish Manuscript Society. השו"ג רנ"ו רבינאוויטץ [רבינוביץ], ספר דקדוקי סופרים [...] בבא בתרא, מינכן תרמ"א, עמ' 65-67.

4 Escorial G-1-3, Oxford Opp. 249, Paris 1337, Vatican 115

5 Escorial G-1-3, Oxford Opp. 249, Vatican 115, Florence II.I.8-9

6 למראי מקום ראו להלן, הערה 50.

'עשרה מאמרות [ש]נברא [בהן] העולם', החכם הוא אדם הראשון ועשרת השליטים הם 'עשרה דברים שמשמשיך את הנפש', החכם הוא נח ועשרת השליטים הם 'עשרה דורות שמאדם ועד נח', וכך נזכרים גם אברהם, יעקב, משה וישראל, ולכל אחד מהם מוצמד זיהוי של עשרת השליטים. סוגר את הרשימה דוד, כלהלן:

'החכמה תעוז לחכם' - זה דוד. 'מעשרה שליטים' - מעשרה זקנים וצדיקים, שאמ' [רו] בספר תהלים. ואלו הן: אדם הראשון, אברהם, משה, דוד ושלמה. על אלין חמישתא לא פליגיין. ואלין חמישתא אחרנין, מאן אינון? רב ורב יוחנן. רב אמר: אסף והימן וידותון, ג' בני קרח אחד הן, ועזרא. ורבי יוחנן אמר: אסף וידותון והימן אחד, ושלת בני קרח ועזרא.⁷

2. חלקו הראשון של ההיגד בקהלת רבה מובא במדרש תהלים, ונוסחו שונה במעט:

'החכמה תעוז לחכם' - זה דוד. 'מעשרה שליטים' - אלו עשרה בני אדם שאמרו ספר תהלים. ואלו הן: אדם, ומלכי צדק, ואברהם, ומשה, ודוד, ושלמה, ואסף, ושלת בני קרח.⁸

3. מדרש שה"ש רבה דורש את הפסוק 'כְּמִגְדַל דְּוִיד צִוְאַרְךָ בְּנוֹי לְתַלְפִּיּוֹת' (שה"ש ד 4):

מהו 'לתלפיות'? ספר שאמרו לו פיות הרבה, עשרה בני אדם אמרו ספר תלים. ואלו הן: אדם הראשון, ואברהם, משה ודוד ושלמה. על אילין חמישתא לא איפלגון. אילין חמישתא אחרניתא, מאן אינון? רב ור' יוחנן. רב אמר: אסף והימן וידותון אחד, ושלת בני קרח אחד הן, ועזרא. ר' יוחנן אמר: אסף והימן וידותון אחד, ושלת בני קרח ועזרא.⁹

4. בקהלת רבה, בשה"ש רבה ובמדרש תהלים, בהמשך למובאות הנזכרות, חוזר המדרש הבא:

אע"ג דאת אמר: עשרה [שה"ש רבה: + בני אדם]¹⁰ אמרו ספר תהלים, מכלן לא אמרו אלא דוד. משלו משל למה הדבר דומה: לחבורה של

7 קהלת רבה, ז, יט, ובנוסח קהלת זוטא: 'מעשרה זקנים שאמרו ספר תלים'. ר' קיפרווסר, מדרשי קהלת רבה: קהלת רבה ז-יב, קהלת זוטא ז-יב, מהדורה ביקורתית על פי כתבי יד וקטעי גניזה [...], ירושלים תשפ"א, עמ' 104. מיקומה של הדרשה על דוד לאחר הדרשה על ישראל מלמד על המורכבות הטקסטואלית של רצף הדרשות (אציין שהדרשה על ישראל אינה מופיעה במדרש קהלת זוטא).

8 מדרש תהלים א, ו, מהדורת ש' בובר, ד"צ ירושלים תשל"ז, עמ' 7.

9 שה"ש רבה, ד, ד; ראו המהדורה הסינופטית מיסוד מכון שכטר: schechter.ac.il/wp-content/uploads/2018/04/8.pdf, עמ' 5-6. על פי נוסח זה, דעותיהם של רב ור' יוחנן זהות אף שהן מוצגות בתבנית של ויכוח, וברור הוא כי הנוסח משובש ויש לגרוס בדומה לאמור בקהלת רבה.

10 המהדורה הסינופטית של מכון שכטר, עמ' 7.

גאנסין (גינסקא, נערים) שהיתה מבקשת לומר [ר] הימנון לפני, אלא איש לפני יאמר על ידי כלכם, למה? שקולו ערב. כך, בשעה שבקשו עשרה צדיקים לומר [ר] ספר תלים, אמר [ר] להן הב"ה: כלכם נעימים, כלכם חסידים, כלכם משובחין לומר [ר] הימנון לפני, אלא דוד יאמר על ידי כלכם,¹¹ למה שקולו ערב ונעים יותר מקולכם, הה"ד: 'ונעים זמירות ישראל' [שמ"ב כג 1].¹²

לרשימת כותבי ספרי המקרא שבבבא בתרא כמה עדי נוסח שלמים מימי הביניים. חמישה מהם כלולים באוספי קטעי מסורה שפרסם כריסטיאן דוד גינצבורג (להלן 1א, 2א, 3א, 4א, 5א).¹³ עד נוסח שישי כלול בכתב יד לנינגראד (שנת 1008; להלן ב6).¹⁴ עד נוסח שביעי כלול בכתב יד דמשק (מאה עשירית; להלן ב7).¹⁵ עד נוסח שמיני כלול בכתר ארם-צובא (930 בקירוב; להלן ב8).¹⁶ עדי נוסח אלו נבדלים מנוסח רשימת הכותבים שבתלמוד בפרטים רבי משמעות, והם גם שונים זה מזה.¹⁷ אשר לכותב ספר תהלים, ניתן להתרשם מהטבלה הבאה כי עדי הנוסח נחלקים לשתי קבוצות:

8ב	7ב	6ב	5ב	4ב	3א	2א	1א
דוד ועשרה נביאים כתבו ספר תהלים	דוד ועשרה נביאים כתבו ספר תהלים	דוד זכ' לב' ועשרת נביאים כתבו ספר תהלות	דוד ז"ל ועשרה נביאים כתבו ספר תהלות	דוד ועשרה נביאים חברו תלים	דוד ועשרה זקנים כתבו ספר תהלות	דוד ועשרה זקנים כתבו ספר תלים	דוד ועשרה זקנים כתבו ספר תהלות

- 11 'דוד יאמר על ידי כלכם', וברקע עומד הפסוק 'על-ידי דוד מלך-ישראל' (עז' ג 10) כפי שאציין להלן.
 12 קהלת רבה ז, יט, מהדורת קיפרווסר, עמ' 104-106, ושם בהערות על הקושי בנוסח המשובש 'גאנסין' והצעת התיקון 'גינסקא'.
 13 כ"ד גינצבורג, המסורה על פי כתבי יד עתיקים [...] ערוכה [...] וסדורה במערכות אלפא ביתא ועל פי השרשים [...], [לונדון תר"ם-תרמ"ה (דפוס צילום: ירושלים תשל"א), ב, 338-340, ג, עמ' 48, 302.
 14 ש"א ליונשטם, י' בלאו (עורכים), אוצר לשון המקרא, ירושלים [תשט"ו], א, עמ' מה (נספח), וראו מהדורת פקסימיליה: D. N. Freedman et al (eds.), *The Leningrad Codex* [...], Grand Rapids 1998, p. 940.
 15 D. S. Sassoon, *Ohel Dawid: Descriptive Catalogue of the Hebrew and Samaritan Manuscripts in the Sassoon Library, London*, Vol. 1, Oxford 1932, p. 23.
 16 מ' נחמד, מאמר חקירה על הכתר היקר הנקרא כתר ארם-צובה, ארם-צובה תרצ"ג, עמ' 10. כמה מהנוסחים נדפסו במקומות נוספים: ספר מחברת התיגאן למחקר ולמדע, מהדורת י' חסיד וש' סיאני, ירושלים תשכ"א, עמ' קלז-קלח (נוסח ב4); ספר דקדוקי הטעמים לרבי אהרן בן משה בן אשר, מהדורת בער ושטראק, ליפסיא 1879, ס' 70, עמ' 57, ושם בהערות (נוסח ב5). לשילוב של מספר נוסחים (ככל הנראה 1א, 4א, 5א ו-ב) ראו: י' ספיר, אבן ספיר, מגנצא תרל"ד, ב, עמ' רכה.
 17 ראו ההשוואה הסינופטית שאביא להלן בנספח.

נוסח קבוצה א': 'דוד ועשרה זקנים' כתבו את ספר תהלים; נוסח קבוצה ב': 'דוד ועשרה נביאים' כתבו את הספר. עדי הנוסח הללו אינם כוללים כל פירוט של שמות עשרת הזקנים או הנביאים.¹⁸

רשימת הכותבים שוקעה - כולה או חלקה - בחיבורים נוספים מימי הביניים ומהעת החדשה המוקדמת. ברוב המקרים הרשימה מצוטטת בנוסח זהה (או כמעט שזהה) לנוסח המוכר מהתלמוד. אולם שניים מחיבורים אלו מביאים את הרשימה בנוסחים שאינם מוכרים לנו.

1. ב'ספר דברי הימים לירחמיאל' כלולים חיבורים שונים, ככל הנראה בשלמותם. אחד מהם מכונה 'סדר עולם' (ויש להבדילו מסדר עולם רבה המוכר) ובו מצוטטת רשימת הכותבים במלואה בנוסח מעט שונה. המשפט הנוגע לכותב ספר תהלים בא בנוסח הבא:

דוד ועשרים זקנים, אדם ומלכי צדק ואברהם משה דוד ושלמה ואסף
ושלשה בני קרח הן כתבו ספר תלים.¹⁹

2. גדליה אבן יחיא (1526-1587 לערך), בספרו 'שלשלת הקבלה', מביא גם הוא את רשימת הכותבים בנוסח מעט שונה. המשפט הנוגע לכותב ספר תהלים מובא בנוסח הבא:

דוד ו' זקנים כתבו תהלים. והזקנים היו אדם אברהם משה דוד שלמה
אסף הימן ידותון ג' בני קרח ועזרא.²⁰

רשימת הכותבים המצוטטת בשני חיבורים אלו קרובה למדי לנוסח א2, ועם זאת אין זהות מלאה בין הרשימות.²¹ הקרבה לנוסח א2 מובילה לסברה ששני הנוסחים מבוססים על נוסח מעט אחר של רשימת הכותבים, שלעת עתה לא מצאתי. יחד עם זאת, יש לציין כי נוסח הרשימה המובא ב'שלשלת הקבלה' כולל גם תוספות ותיקונים של אבן יחיא עצמו.²²

18 עיון משווה בכלל פרטיהם של עדי הנוסח מוביל למסקנה כי נכון לחלק אותם לשלוש קבוצות - עדי הנוסח שפרסמו ששון ונחמד (ב7 ו-8) אומנם קרובים לקבוצה ב' בכל הנוגע לכותב ספר תהלים, אך בפרטים אחרים הם קרובים דווקא לקבוצה א' ונכון לראות בהם קבוצה לעצמה.

19 ע' אסיף, ספר הזכרונות הוא דברי הימים לירחמיאל: מהדורה ביקורתית, בצירוף מבוא, הערות ומקבילות, תל אביב תשס"א, עמ' 381-382, ולשילובו של 'סדר עולם' בחיבור ראו שם במבוא, עמ' 29, ולשאלת לזמנו ומקומו של ירחמיאל ראו שם, עמ' 23, 27. לנוסח רשימת הכותבים בדברי הימים לירחמיאל ראו גם A. Neubauer, *Mediaeval Jewish Chronicles and Chronological Notes, Edited from Printed Books and Manuscripts*, Oxford 1895, p. 174

20 גדליה אבן יחיא, ספר שלשלת הקבלה, ירושלים תשכ"ב, עמ' קנט.

21 ראו להלן, בנספח.

22 ראו להלן, הערה 60.

מהו היחס שבין המסורת התלמודית בעניין כותב ספר תהלים וארבעת ההיגדים המדרשיים? וכיצד ניתן להסביר את הנוסחים השונים של מסורת תלמודית זו ששוקעו ברשימות מסורה מימי הביניים, בסדר עולם ובשלשלת הקבלה?

2. דיון

אפתח את הדיון בהצגה קצרה של תולדות ייחוס ספר תהלים לדוד ולדמויות נוספות. פירוט זה יעמוד ברקע העיון בפרטיה של המסורת התלמודית 'דוד כתב ספר תהלים על ידי עשרה זקנים' וכו', שלשם הנוחות אחלק אותו לארבעה סעיפים: משמעות הפועל 'כתב', הניסוח 'דוד כתב [...] על ידי', זיהוים של עשרת הזקנים, והצגתם של העשרה כזקנים, כצדיקים, כבני אדם וכנביאים.

א. ייחוס ספר תהלים לדוד: מהמקרא לספרות חז"ל

ייחוס מזמורי ספר תהלים לדוד הוא מן הידועות.²³ בספר שבעים ושלושה מזמורים הנפתחים בכותרת המייחסת אותם לדוד, מהם שלושה עשר מזמורים שהכותרות הבאות בראשם קושרות את המזמור לאפיוזודות שונות מעלילותיו של דוד המוכרות - בצורה זו או אחרת - מספר שמואל.²⁴ קשירת שמו של דוד עם השירה המזמורית נלמדת גם מכתובים מחוץ לספר תהלים. דוד תואר כ'יִדְעַ נְגִן' (שמ"א טז 18; יט 9),²⁵ ונזכר בראש שתי חטיבות שירה נרחבות החותמות את ספר שמואל (שמ"ב כב-כג) שלאחת מהן מקבילה בספר תהלים. בספרי עזרא-נחמיה ובספר דברי הימים מיוחסת לדוד השירה המזמורית על כל היבטיה - חיבור המזמורים, הכנת כלי הנגינה וארגון מערך המשוררים.²⁶ אולם לצד זאת, ספר תהלים כולל מזמורים שיוחסו לדמויות אחרות ולא לדוד, וכן מזמורים רבים שאין בראשם כותרת ואינם מיוחסים במפורש לאיש.

23 אני נוקט כאן במונח הניטראלי 'ייחוס'. למהותה של הפעולה הספרותית העומדת ברקע ייחוסו של ספר לדמויות כלשהי ולקושי העקרוני לדייק בה ראו בסעיף הבא, ליד הערות 39-42.

24 B. S. Childs, 'Psalms Titles and Midrashic Exegesis', *Journal of Semitic Studies* 16 ראו (1971), pp. 137-150; A. M. Cooper, 'The Life and Times of King David according to the Book of Psalms', R. E. Friedman (ed.), *The Poet and the Historian: Essays in Literary and Historical Biblical Criticism*, Chico 1983, pp. 117-131

25 על משמעו האפשריים של הביטוי 'וְנָעִים זְמֵרֹת יִשְׂרָאֵל' (שמ"ב כג 1) ראו י' זקוביץ, דוד: מרועה למשיח, ירושלים תשנ"ו, עמ' 160.

26 עז' ג 10; נחמ' יב 24, 36, 46; דה"א כט 25; דה"ב כט 25; לה 15 ועוד, וראו גם עמוס ו 5, וברוח זו בן סירא מז 11-15; יוספוס, קדמוניות היהודים, ספר שביעי, יב, ג (מהדורת א' שליט, ירושלים-תל אביב תשכ"ו, עמ' 255-256), ועיינו ש' יפת, אמונות ודעות בספר דברי הימים ומקומן בעולם המחשבה המקראית, ירושלים תשנ"ה, עמ' 396.

ייחוס כפול זה של מזמורי תהלים לדוד ולדמויות אחרות בא לידי ביטוי מובהק בפסוק החותם את מזמור עב: 'כָּלֹּו תְּפִלֹּת דָּוִד בֶּן יִשָּׁי'.²⁷ פסוק החתימה מתייחס לקובץ מזמורים רחב המיוחס כולו לדוד. אך בקובץ נכללים גם מזמורים חסרי כותרת ומזמורים המיוחסים לדמויות אחרות, ובהם מזמור עב עצמו המיוחס לשלמה. את המזמורים חסרי הכותרת ניתן לייחס על דרך ההכללה לדוד. קשה יותר לייחס לו את המזמורים המיוחסים לדמויות אחרות.

בסוף ימי הבית השני עוד נמצא היגדים המלמדים על התפיסה שספר תהלים לא הכיל רק מזמורים המיוחסים לדוד,²⁸ וכי שמן של דמויות נוספות נקשר בשירת קודש.²⁹ ועם זאת, בתקופה זו גם נמצא ביטויים מפורשים ועקיפים המלמדים על התקבעות ייחוסו של ספר תהלים לדוד לבדו.³⁰ אף אפשר שייחוסו לדוד את כל השירה המזמורית, גם זו שלא נכללה בספר תהלים - 'ויכתוב [דוד] תהלים שלושת אלפים ושש מאות [...] ויהי הכול ארבעת אלפים וחמשים'.³¹ למגמה מרחיבה זו ניתן למצוא המשך בספרות חז"ל, ולפנינו היגדים המייחסים את ספר תהלים בפשטות לדוד: 'דוד כתב ספרים דתהלים'.³²

- 27 דאו D. Willgren, *The Formation of the 'Book' of Psalms: Reconsidering the Transmission and Canonization of Psalmody in Light of Material Culture and the Poetics of Anthologies*, Tübingen 2016, pp. 196-201
- 28 נלמד הדבר מהתרגום היווני לתהלים הכולל כותרות ייחוס שלא נזכרות בנוסח המסורה: 'לדוד לבני יונדב ולראשוני הגולים' (ע 1), 'הללויה לחגי ולזכריה' (קמו 1; קמו 1; קמו 1).
- 29 ייחוס מזמורים שלא כוללים בספר תהלים לדמויות נוספות נלמד ראש לכל מספר מזמורי שלמה, וראו גם ייחוס מזמורים לעובדיה ולמנשה במגילות 4Q380 ו-4Q381 (מהדורת א' קימרון, ירושלים תשע"ג, ב, עמ' 331, 338), ובעקיפין נלמד הדבר מכותרת תפילתו של חבקוק - 'תְּפִלָּה לְחִבְקוֹק הַנְּבִיא עַל שְׁגִיבוֹת' (חב' ג 1) - הקרובה לכותרות בספר תהלים והיא כעין שילוב של 'תְּפִלָּה לְמֹשֶׁה אִישׁ־הָאֱלֹהִים' (תה' ז 1) ו'שְׁגִיבֹן לְדָוִד' (תה' ז 1).
- 30 כך משתמע מהמשפט 'בספר מושה [ו]בספר[ו] הג'ביאים ובדויד[ו]', היינו תורה נביאים ותהלים, מגילת מקצת מעשי התורה ג 10, מהדורת קמרון (שם), עמ' 210, והשוו חשמונאים ב, ב 13 (מהדורת ד' שוורץ, ירושלים תשס"ה, עמ' 92), ולתפיסת ספר תהלים המיוחס לדוד כמייצג את אסופת ספרי כתובים השוו גם לוקס כד 43, וייחוס הספר לדוד אפשר שנלמד גם מספר מעשי השליחים 25 המייחס לדוד מזמור מתהלים שאין לו כותרת.
- 31 11QPs^a, כו 4-10, מהדורת קימרון (שם), עמ' 355; מספר כה מופלג של מזמורים מלמד כי לדוד יוחס כל קורפוס הספרות המזמורית, וראו E. Mroczek, 'The End of the Psalms in the Dead Sea Scrolls, Greek Codices, and Syriac Manuscripts', L. I. Lied, and H. Lundhaug (eds.), *Snapshots of Evolving Traditions: Jewish and Cristian Manuscript Culture, Textual Fluidity, and New Philology*, Boston 2017, pp. 297-322
- 32 דאו E. Mroczek, *The Literary Imagination in Jewish Antiquity*, Oxford 2018
- 32 ש"ש רבה א, א; א; מ'שה נתן חמשה חומשי תורה לישראל, ודוד נתן חמשה ספרים שבתהלים לישראל, מדרש תהלים א, ב (מהדורת בובר, עמ' 3), ובדומה לכך גם בעולם הנוצרי, ולמשל הבישוף מליטוס מסרדיס:

אם כן, נראה שקיימת מגמה ברורה להרחיב את פועלו של דוד ולייחס לו את ספר תהלים כולו. מגמה זו תואמת את המקובל בתרבויות עתיקות שונות המייחסות קורפוסים עצומים לדמות יחידה.³³ ואף על פי כן, המסורות המדגישות את פועלו הספרותי של דוד ומייחסות לו את ספר תהלים אינן מצליחות לטשטש את עובדת קיומן של כותרות המייחסות מזמורים גם לדמויות אחרות. רשימת כותבי הספרים שבתלמוד שבה נאמר ש'דוד כתב ספר תהלים על ידי עשרה זקנים', כמו גם ההיגדים המדרשיים שבהם נזכרים דוד ו'זקנים וצדיקים' ו'בני אדם', הוצגו במחקר כמבטאים מצב דברים מורכב זה.³⁴

ב. 'כתב'

חוקרים אחדים ביקשו לדייק במשמעות הפועל 'כתב' החוזר לאורך רשימת הכותבים. כאן נחלקים החוקרים בין אלו שהציעו שהפועל מבטא הוראה אחת קבועה ואחידה לכל אורך הרשימה - 'כתב' פירושו עריכה, צירוף או העתקה, ואלו שציינו שאין הוא מבטא הוראה אחת בלבד - לעיתים משמעו עריכה ולעיתים כתיבה סתם.³⁵ ברקע שתי ההצעות עומדים הספרים ברשימה שנכתבו בידי יותר מאדם אחד ובהם (ואולי בראשם) ספר תהלים.

[ספר] תהלים לדוד'; K. Lake (ed.), *Eusebius, The Ecclesiastical History*, I, London 1926, pp. 392-393 (www-loebclassics-com); ולשורשיו של זיהוי זה אצל פאולוס ראו לאחרונה M. Niehoff, 'Paul and Philo on the Psalms: Towards a Spiritual Notion of Scripture', *Novum Testamentum* 62 (2020), pp. 401-415

33 השירה המזמורית מיוחסת לדוד כפי שהתורה מיוחסת למשה וספרות החכמה מיוחסת לשלמה, ובדומה לכך ייחוס האיליאדה והאודיסיאה להומרוס, חוקים ומוסדות לליקורגוס או סולון, המהאפֶּהֶאֶרְטֶה לוויאסה, הנֶאֱמָאֶאֶנָה לְנֶלְמִיקִי, וכן הלאה; השו"א"ה קאר, היסטוריה מהי? (תרגום: א' רם), תל אביב תשמ"ו, עמ' 56. אוסיף שהנטייה לייחס קורפוסים רחבי היקף לדמות יחידה ניכרת היטב גם בדתות וכתות בעת החדשה, כך למשל הקורפוס הגותי העצום שהתנועה הסיינטילוגית מייחסת למייסדה, לפאייט רונאלד האברד, והשו"ו M. Rothstein, 'Scientology, Scripture, and Sacred Tradition', J. R. Lewis, and O. Hammer (eds.), *The Invention of Sacred Tradition*, Cambridge 2007, pp. 18-26

34 מרוצ'ק, הדמיון (לעיל הערה 31), עמ' 69, וראו A. J. Berkovitz, 'Beyond Attribution and Authority: The Case of Psalms in Rabbinic Hermeneutics', A. J. Berkovitz, and M. Letteney (eds.), *Rethinking 'Authority' in Late Antiquity: Authorship, Law, and Transmission in Jewish and Christian Tradition*, Abingdon 2018, pp. 57-77

35 ראו בפרט M. L. Margolis, *The Hebrew Scriptures in the Making*, Philadelphia 1922, pp. 20-22; Sh. Z. Leiman, *The Canonization of Hebrew Scripture: The Talmudic and Midrash Evidence*, Hamden Conn. 1976, p. 163, n. 259; Y. Elman, 'Orality and the Redaction of the Babylonian Talmud', *Oral Tradition* 14 (1999), pp. 64-67; J. Wyrick, *The Ascension of Authorship: Attribution and Canon Formation in Jewish, Hellenistic, and Christian Traditions*, Cambridge 2004, pp. 51-58; Sh. Talmon, *Text and Canon of the Hebrew Bible: Collected Studies*, Winona Lake 2010, pp. 427-428 (and n. 36), 431

דיוקי משמעות אלו לפועל 'כתב' זקוקים לבחינה מחודשת. בלשון חז"ל ובלשון חכמי ימי הביניים קיימת גמישות רבה במשמעותם של פעלים המציינים פעילות ספרותית.³⁶ אומנם ניתן להצביע על מגמות משמעות בכמה מהפעלים הללו. כך יש לציין כי הן בלשון חז"ל הן בלשון חכמי ימי הביניים הפועל 'אמר' עשוי לבוא בהקשר לחומר על פה, ולמול זאת 'כתב' נראה כמכוון בעיקר לחומר כתוב. אולם גם רווח ביותר 'אמר' בהקשר לחומר כתוב (למשל: 'שנאמר' לפני ציטוט פסוקים מהמקרא). ואומנם, בארבעת ההיגדים המדרשיים הנזכרים לעיל משמש הפועל 'אמר' דווקא ולא 'כתב'.³⁷

גמישות זו במשמעותם של פעלים המציינים פעילות ספרותית היא ביטוי לתרבות אוראלית שבמרכזה מסורות העוברות מדור לדור, ונכון לראות בה מורשה של דורות קודמים.³⁸ בעת העתיקה נקשרו המסורות בשמו של אלוהים ובשמן של דמויות מופת, נביאים וחכמים, כדי להעניק להן מעמד אוטוריטיטיבי ולהבחין אותן ממסורות אחרות. קישור זה שבין מסורת או ספר לדמות כלשהי על פי רוב אינו מלווה בתמונה קונקרטיית ומובחנת של פעילות ספרותית.³⁹ הכתיבה נתפסה כמיומנות טכנית, ולשאלות מי חיבר (או כתב) את הספר בפועל ומה מקורו של העותק המסוים שהקורא מחזיק בידיו לא נודעה השפעה על מעמדו של הספר.⁴⁰ אשר לספר תהלים, דומה שהשאלה אם דוד אכן

בזק, עד היום הזה: שאלות יסוד בלימוד תנ"ך, תל אביב תשע"ג, עמ' 152-153; ח' מיליקובסקי, סדר עולם: מהדורה מדעית, פירוש ומבוא, ירושלים תשע"ג, ב, עמ' 522.

36 השכיחים שבהם הם הפעלים כת"ב ואמר, ולצידם חב"ר, יס"ד, סד"ר, צר"פ, עת"ק, תרג"מ, תק"ג, חק"ק, פר"ש, בא"ר, וכמה פעלים נוספים.

37 ביטויים כגון 'הכתוב אומר', 'דיברו הכתובים' וכן הלאה מלמדים על התכת משמעות של כתיבה ואמירה, וראו ב"ו בכר, ערכי מדרש, תל אביב תרפ"ג, עמ' 62-64, והשוו, בין היתר, A. Yadin, *Scripture as Logos: Rabbi Ishmael and the Origins of Midrash*, Philadelphia 2004, pp. 13-20 במשמעות פעלים המציינים פעילות ספרותית ראו גם ע' ויזל, 'דעתם של פרשני המקרא בימי הביניים בשאלת חיבור ספרי המקרא: היבטים מחקריים ומתודולוגיים', תרביץ, פד (תשע"ו), עמ' 112-121.

38 השו"ט טלמון, טקסט (לעיל הערה 36), עמ' 26-28.

39 משלי כה 1 בהחלט חריג בהקשר זה. במידת-מה שונה גם סיפור המסגרת בספר היובלים שבו אלוהים מצווה על מלאך הפנים 'להכתיב למשה' (סוף פרק א), ובהתאם לכך הוצע לקרוא ביובלים ל 21: 'כול זאת הכתבתי לך', כ' ורמן, ספר היובלים: מבוא, תרגום ופירוש, ירושלים תשע"ה, עמ' 409, ושם הערה 22. אולם אין לשלול את האפשרות שכוונת הדברים היא, בפשטות, לכתוב; M. Kister, 'Commentary to 4Q298', *Jewish Quarterly Review* 85 (1994), p. 240, n. 9

40 K. van der Toorn, *Scribal Culture and the Making of the Hebrew Bible*, Cambridge 2009, pp. 5, 42-45; H. Najman, *Seconding Sinai: The Development of Mosaic Discourse in Second Temple Judaism*, Leiden 2003, pp. 27-29, והשוו מישל פוקו, מהו מחבר? (תרגום: ד' משעני), תל אביב תשס"ה, בפרט עמ' 38-39, וראו עוד J. Vayntrub, 'Before Authorship: Solomon and Prov. 1:1', *Biblical Interpretation* 26 (2018), pp. 182-206. כתיבתה של 'התורה הזאת' בידי משה ומסירתה 'אל הפהנים בני לוי' (דב' לא 9) ככל הנראה בא ליצור רקע

כתב במו ידיו את כל המזמורים כולם, וכיצד ליישב זאת עם פעילותן הספרותית של דמויות אחרות הנזכרות בכותרות המזמורים, לא העסיקה את חכמי העת העתיקה.⁴¹ ספרות חז"ל אינה משקפת שינוי עמוק בכל הנוגע לסוגיית חיבור ספרים וייחוס ספרים לכותביהם. אף כאן, ייחוס ספר לדמות כלשהי פירושו שהמסורות הכלולות בספר נקשרות בשמה של אותה דמות ומבלי להתחייב על הדרך שבה המסורות הללו התגלגלו אל הכתב. היגדים המציגים תמונה קונקרטי של פעילות ספרותית הם נדירים ביותר. הוויכוח בנוגע לכתביבתם של שמונת הפסוקים המסיימים את התורה, אם כתב אותם יהושע או שהם נכתבו בידי משה בהכתבה אלוהית, הוא ההיגד היחיד המציע בבהירות תמונת כתיבה קונקרטית של ממש.⁴² למעשה, עד להמצאת הדפוס ההבחנה בין מספר, כותב, עורך ומעתיק לא פעם מטושטשת ולעיתים אף אינה קיימת כלל.⁴³ ואם כן, נכון לקבוע כי הבחנות שבין כתיבה של חומר מקורי, עריכה לסוגיה של חומרים קדומים והעתקה סתמית נמצאות מעבר לאופק העניין של החכמים. בירור התהוותה של המסורת 'דוד כתב ספר תהלים על ידי עשרה זקנים' וכו' תאפשר לנו להשיב על השאלה אם, בשונה מהמקובל, משתקפת כאן תמונה קונקרטית של פעילות ספרותית, ואם אכן במקרה זה לפועל 'כתב' הוראה מובחנת ומדויקת.

ג. 'כתב [...] על ידי'

הנוסח התלמודי 'דוד כתב [...] על ידי עשרה זקנים' מלמד שנושא פעולת הכתיבה (ככל שנגדיר פעולה זו) הוא דוד לבדו. תרומתם של הזקנים אינה ברורה. דומה שמשמעו של הצירוף 'על ידי' הוא 'באמצעות', 'בעזרת', 'בהסתמך על', וכוונת הדברים היא שדוד כתב בספר תהלים מזמורים או חלקי מזמורים המזוהים עם שמם של זקנים, ואין לזקנים תרומה ישירה לכתבת הספר. ההקפדה על חזרתן של המילים 'על ידי' לפני כל אחד מעשרת

היסטורי מתאים לסיפור מציאתו של ספר התורה האבוד בבית ה' (מל"ב כב), ועל כן במקרה זה נודעה חשיבות יתירה למקורו של עותק אחד מסוים. ראו לאחרונה ב"י שורץ, 'התורה והשירה בדברים לא וסוף ימי משה בארבעת המקורות', בית מקרא, סז (תשפ"ב), עמ' 162-163.

41 ראו מרוצ'ק, סוף תהלים (לעיל הערה 32), עמ' 304-307, ושם ולאורך ספרה (הדמיון, לעיל הערה 32), מרוצ'ק מבקשת להבחין בין ייחוס מזמורים במשמעותו המודרנית של המונח, היינו רשימה ביבליוגרפית של מזמורים שכתב דוד, ובמשמעות ספרותית-ביוגרפית המאפיינת את תפיסת העת העתיקה, וראו גם ויינטרוב, לפני המחבר (לעיל הערה 41), עמ' 188-191, 206, ושם מחקר רב.

42 למסורת זו, המשתקפת גם ברשימת הכותבים, ולמקומה המיוחד בספרות הרבנית לדורותיה ראו ע' ויזל "יהושע כתב [...] שמונה פסוקים שבתורה": לשאלת כותב שמונת הפסוקים המסיימים את התורה במסורת היהודית לדורותיה, שנתון לחקר המקרא והמזרח הקדום, כז (תשפ"ג), עמ' 325-386.

43 לתחילתו של דיוק סמנטי ראו הבחנתו העקרונית של יוסף אבן יחיא בין 'משורר' 'כותב' ו'מחבר' בראש פירושו לתהילים מב; הנ"ל, פירוש כתובים, בולוניי רצ"ח, כו ע"ב, טור ב; אבן יחיא כתב את פירושו לתהילים בשנת 1526 (שם, סה ע"ב, טור ב) והוא רומז בפירושו לאיוב יט 23 על עומק השינוי שחוללה מהפכת הדפוס על עולם הספרים (שם, צו ע"ב, טור ב).

הזקנים ('על ידי עשרה זקנים, על ידי אדם הראשון, על ידי מלכי צדק, ועל ידי אברהם', וכו') מורה על החשיבות היתירה שנמצאה לדיוק זה.

דומני שהמשפט 'דוד כתב [...] על ידי עשרה זקנים' נוסח בהשפעת הפסוק 'וְהַלְוִיִּם בְּנֵי־אֶסָף בְּמִצְלֹתֵימָם לְהִלָּל אֶת־ה' עַל־יְדֵי דָוִד מֶלֶךְ־יִשְׂרָאֵל' (עז' ג 10). תבנית ניסוח זו מעידה על הדגשה מיוחדת. הפסוק בא להדגיש את מושא הפעולה: השירים שביצעו הלוויים הם שיריו של דוד.⁴⁴ לעומת זאת בתלמוד מודגש נושא הפעולה: דוד הוא שכתב את הספר, ובמושא הפעולה כלולים גם שירים של אחרים.

ההדגשה כי דוד הוא שכתב את ספר תהלים ולא דוד והזקנים והבחירה להדגיש זאת לפני כל אחד מהזקנים, נראות כעדות עקיפה להתפלמסות עם מסורת מעט שונה שלא ייחסה את ספר תהלים לדוד לבדו. ואומנם, כפי שנראה, מסורת זו משתקפת מארבעת ההיגדים המדרשיים שהזכרתי לעיל, מדרשי רבה לקהלת ולשה"ש, מדרש תהלים, והמדרש המופיע בהמשך בכל אחד משלושת הקבצים הללו.

שמונת עדי הנוסח שברשימות המסורה שונים הן מנוסח התלמוד הן מהמדרשים. ככל עדי הנוסח המאוחרים הללו מופיע הפועל 'כתבו' ברבים, כנשוא לדוד ולעשרה זקנים או עשרה נביאים. מסורת זו חוזרת בנוסחים שבסדר עולם ובשלשלת הקבלה. בשונה מנוסח התלמוד, עדי נוסח אלו אינם משקפים כל הדגשה שדוד כתב את הספר לבדו.

ד. רשימת עשרת הזקנים

עשרת הזקנים באים בנוסח התלמוד בסדר הבא: אדם הראשון, מלכי צדק, אברהם, משה, הימן, ידותון, אסף ושלושה בני קורח. ניכר שהרשימה מסודרת באופן כרונולוגי, מן המוקדם אל המאוחר, ולא על פי חשיבותם של הזקנים. משה, הימן, ידותון ואסף נזכרים במפורש בכותרות ספר תהלים.⁴⁵ בני קורח נזכרים אף הם בספר, אך תמיד כקבוצה הומוגנית וללא ציון מספרם.⁴⁶ למספר שלושה בני קורח דומה שהתבססו על הפסוק: 'וּבְנֵי קִרַח אֶסִיר וְאֶלְקָנָה וְאֶבְיָאֶסָף אֵלֶּה מְשִׁפְחַת הַקָּרְחִי' (שמ' ו 24).⁴⁷ בנקודה זו שונים שלושת הזקנים הפותחים את הרשימה. אדם הראשון לא נזכר בספר תהלים, ושמו ככל הנראה

44 כפי שהציעו פרשנים וחוקרים, כוונת הפסוק היא כי הלוויים שוררו מזמור או מזמורים מספר תהלים המיוחס לדוד, וראו לעיל הערה 27; ש' יפת, עזרא-נחמיה עם מבוא ופירושו, ירושלים תשע"ט, עמ' 126, ובין היתר רלב"ג בפירושו לפסוק, ובשונה מדה"ב כט 30 המזכיר לצד דוד את אסף: 'לְהִלָּל לְה' פְּדָבְרֵי דָוִד וְאֶסָף הַחֹזֶה'.

45 משה: צ 1; הימן: פח 1; ידותון: לט 1; סב 1; עז 1; אסף: נ 1 ועוד.

46 בני קורח נזכרים אחת עשרה פעמים בראש מזמורים מב-מט, פד-פה, פז-פח.

47 השו' בין היתר רש"י לתה"י מב 1 ורד"ק בהקדמת פירושו לתהלים ובפירושו לתה"י מב 1; דה"א ו 8-7.

נקשר למזמור קלט הנתפס כרומז לבריאה ולמזמור צב 'שִׁיר לְיוֹם הַשַּׁבָּת'.⁴⁸ אברהם אף הוא לא נזכר בתהלים, אך זוהה במקורות מדרשיים שונים עם איתן האזרחי הנזכר בכותרת מזמור פט.⁴⁹ מלכי צדק נזכר בגוף מזמור קי ('נִשְׁבַּע ה' וְלֹא יִנְחַם אֶת־כֹּהֵן לְעוֹלָם עַל־דְּבַרְתִּי מִלְּפִי צָדֵק', שם, פס' 4), אולם זהו מזמור שכותרתו מייחסת אותו לדוד.

רשימת עשרת הזקנים שבתלמוד שונה בפרטים אחדים מרשימת 'עשרה זקנים וצדיקים' הנזכרת במדרשי רבה לקהלת ולשה"ש, ושונה גם מרשימת העשרה שבמדרש תהלים.⁵⁰ ניתן למנות ארבעה הבדלים.

ראשית, הרשימות שבמדרשים כוללות את דוד עצמו הנמנה כאחד מעשרת הזקנים. בקהלת רבה ובמדרש תהלים ייחודו של דוד מסתכם בכך שזכה בחכמה יותר מהאחרים. בשה"ש רבה אף לא צוין שדוד נבדל בדרך כלשהי מבין העשרה. גם במדרש הנלווה לשלושת הקבצים הללו נכלל דוד בקבוצת העשרה, ומדברי אלוהים נלמד שיתרונו על האחרים מסתכם באיכות היחסית של קולו שהיה 'ערב ונעים'.

שנית, ברשימת העשרה שבמדרשים נכלל שלמה. הכללתו של שלמה ברשימה נראית אך טבעית לאור העובדה שהוא נזכר במפורש בכותרותיהם של שני מזמורים (עב 1; קכז 1).

שלישית, במדרשי רבה לשה"ש וקהלת נזכר עזרא. בשונה משלמה, קשריו של עזרא לספר תהלים אינם ברורים.⁵¹ במדרש תהלים עזרא אינו נזכר, ובמקומו נמצא את מלכיצדק ובדומה לרשימה שבתלמוד.

48 לקשריו של אדם הראשון למזמור קלט ראו בראשית רבה ה, א (מהדורת תיאודור ואלבק, ירושלים תשנ"ו, עמ' 54-55), וסנהדרין לח ע"א, ומקבילות, וראו פירוש רש"י לבבא בתרא יד ע"ב ('על ידי אדם הראשון'), ולקשריו למזמור צב ראו בראשית רבה כב, יג (שם, עמ' 220); ויקרא רבה י, ה (מהדורת מ' מרגליות, ירושלים וניו יורק תשנ"ג, עמ' 10), ומקבילות.

49 לזיהוי זה השוו בין היתר ויקרא רבה ט, א; יז, א (שם, עמ' קעד, ססט), ופסיקתא דרב כהנא, פרה אדומה, ג (מהדורת ד' מנדלבוים, ניו יורק תשמ"ז, עמ' 61), ומקבילות. במקורות המדרשיים הללו, לצד זיהוי אברהם עם איתן, זוהה משה עם הימן, ובדיון בבבא בתרא הנלווה לרשימת הכותבים שואלים מדוע נמנו בין עשרת הזקנים משה והימן ולא משה לבדו, והוצע כי מדובר בהימן אחר ('תרי הימן הויו'). דומה אם כן, כי מסיבה כלשהי, זיהוי אברהם עם איתן התקבע ביתר תוקף, ולא כן זיהויו של משה עם הימן (ואולי קשור הדבר לאזכור 'הימן המְשׁוֹרֵר' בדה"א ו 18). מחלוקת נוספת עולה בנוגע לאסף, אם הוא אחד מבני קורח או לא, וראו ויקרא רבה יז, א (שם, עמ' ססט), וראו ברקוביץ, מעבר (לעיל הערה 35), עמ' 59-62. דיונים ומחלוקות אלו משתקפים בעקיפין בכמה מעדי הנוסח של רשימת הכותבים כמפורט לעיל.

50 הרשימה שבמדרש תהלים באה בנוסח מדרש קהלת זוטא שמובא בילקוט שמעוני, וראו מהדורת קיפרוס, עמ' 104.

51 עזרא אינו נזכר בספר תהלים, ואפשר שקשריו לספר מתגלגלים מהמסורת על תרומתו לכתיבתם של ספרי המקרא שנשרפו בחורבן המשתלשלת מספר חזון עזרא, החזון השביעי (מהדורת י' ליכט, ירושלים תשכ"ה, עמ' 83), הרווחת ביותר בפרשנות הנוצרית. בהקשר לספר תהלים השוו איזידורוס מסביליה,

רביעית, לרשימת העשרה במדרשי רבה נסמכה מחלוקת בשם רב ור' יוחנן אם לספור את אסף ידותון והימן כשלושה ואת שלושת בני קורח כקבוצה הומוגנית, או להפך. ויכוח זה משתקף בעיקפין מרשימת העשרה שבמדרש תהלים - מחברה של רשימה זו מתייחס לאסף הימן וידותון כקבוצה הומוגנית ועל כן הזכיר את אסף לבדו. לעומת זאת, מחברי רשימת הזקנים שבתלמוד שילבו בין דעותיהם של רב ור' יוחנן, ומנו כשלושה זקנים נפרדים הן את אסף הימן וידותון הן את שלושת בני קורח.

הדמיון המובהק שבין הרשימות מקרב את המסקנה כי לכולן גרעין מדרשי אחד משותף. המספר 'עשרה' החוזר בכולן מורה כי גרעין משותף זה תלוי היה במקורו במסורת מדרשית המוקדשת לקה' ז 19 ולמילים 'לְחֶכֶם מְעֻשָׁה שְׁלִיטִים'. הכינויים המכלילים 'זקנים', 'זקנים וצדיקים' או 'בני אדם' אף הם חוזרים לקהלת, ונראים כמשתלשלים מהפסוק העוקב: 'כִּי אָדָם אֵין צְדִיק בְּאֶרֶץ' (שם, פס' 20).⁵²

חוקריו של מדרש קהלת רבה בחנו נקודות מגע שונות בין המדרש ובין התלמוד הבבלי. מסקנתם היא כי התלמוד משקף היכרות עם מדרש ארץ ישראלי קדום לקהלת שגם עמד לפני עורך קהלת רבה ועל כן שני החיבורים עשויים לשקף מסורת דומה, אף אם לא השפיעו במישרין זה על זה.⁵³ בהתאם לכך, נכון להניח כי הדרשה על 'לְחֶכֶם מְעֻשָׁה שְׁלִיטִים' כלולה היתה בקובץ האבוד לקהלת, והיא נקודת המוצא הן לרשימת הכותבים הן למדרשי רבה לקהלת ולשה"ש. אולם אם גרעין מדרשי אחד עומד ביסוד הנוסחים כולם, כיצד ניתן להסביר את ההבדלים הניכרים שבין נוסח רשימת הכותבים ומדרשי רבה?

כאמור, מדרש קהלת רבה מציע אוסף דרשות לקה' ז 19 שכל אחת מהן מזהה את 'החכם' עם דמות מקראית ואת 'עשרה השליטים' הקשורים בה. בחלק מהדרשות הללו החכם נכלל בקבוצת עשרה השליטים. כך הם נח ואברהם, שנכללים - כל אחד מהם - בעשרה דורות שמאדם ועד נח או שמנח ועד אברהם, וכך הוא גם דוד שנכלל בקבוצת

Etymologiae VI:2.16, המייחס לעזרא את קיבוץ כל המזמורים לכרך אחד (quos Esdras uno volumine comprehendit). ניתן למצוא הדהודים קלים למסורות אלו גם בעולם הרבני בימי הביניים, וראו בפירוש האנונימי למזמור קלז (כתב יד לנינגרד, IVR I C 6) המבחין בין ירמיהו(!) המשורר ועזרא העורך; "מ תא שמע, כנסת מחקרים: עיונים בספרות הרבנית בימי הביניים, א, ירושלים תשס"ד, עמ' 283-284. לייחוסו האפשרי של פירוש אנונימי זה לרשב"ם ראו א' מונדשיין, 'על גילוי הפירוש "האבוד" של רשב"ם לספר תהלים ופרסום מוקדם של פירושו למזמורים קכ-קלו', תרביץ, עט (תש"ע-תשע"א), עמ' 91-141. לצד זאת, נכון לשקול את האפשרות שברקע ראשית קשריו של עזרא לספר תהלים עומד גם הדמיון המצלולי שבין Esdras והכינוי Ezraithae לאיתן והימן ('איתן הַאֲזֹרְחִי' ו'הימן הַאֲזֹרְחִי', מ"א ה 11; תה' פח 1; פט 1), והשוו איזודורוס, שם.

וראו עוד, בסעיף הבא.

52 השוו מ' הירשמן, מדרש קהלת רבה א-ו: מהדורה ביקורתית על פי כתבי יד וקטעי גניזה, ירושלים תשע"ו, עמ' לה-מח, קיב-קיד, ובעקבותיו: ת' קדרי, 'מדרשי האגדה האמוראיים', מ' כהנא ואחרים (עורכים), ספרות חז"ל הארץ-ישראלית: מבואות ומחקרים, ירושלים תשע"ח, עמ' 333-334.

ה'זקנים וצדיקים שאמ' [ר] בספר תהלים'. לפי זאת, אות היחס מ"ם - 'מְעֶשֶׂה שְׁלֵיטִים' - משמעה מן, מתוך, מבין. ייחודו של דוד מסתכם בכך שזכה בחכמה יותר מהאחרים, אך לא רק שהוא נמנה ברשימת העשרה, אלא הוא אף אינו מוצב ראשון ברשימה זו כדי שלא לפגוע בסדרה הכרונולוגי. לעומת זאת, בכמה מהדרשות האחרות המובאות בקהלת רבה החכם אינו נכלל בקבוצת העשרה. כך הוא יעקב, 'החכם', ו'עשרה השליטים' הם 'עשרה שבטים שירדו למצרים', או משה 'החכם' ו'עשרה שליטים' הם מלכים 'שכבשן משה'. בקבוצת דרשות אלו אות היחס מ"ם הובנה כמ"ם היתרון.⁵⁴

הבנה חליפית זו אפשרית גם באשר לזיהוי החכם עם דוד, כנלמד מעדי הנוסח של המדרש הגורסים: 'שאמ' ספר תהלים', ולא 'בספר תהלים'. משינוי קל זה, ובצירוף השלמת הקיצור שאמ' לגוף יחיד ולא לגוף רבים ('שאמ' [ר]') ולא 'שאמ' [ר]), משתמע כי דוד הוא שאמר את הספר ובשל כך נחשב חכם יותר מהעשרה ויש להבחין אותו מהם. הבנה זו בוודאי נתפסה כתואמת להיגדי חז"ל שהזכרתי לעיל המייחסים את ספר תהלים בפשטות לדוד.

אני מבקש להציע שנקודת הפתיחה לשינויים הניכרים שבין נוסח רשימת הכותבים שבתלמוד והמדרשים נעוצה בהבנה שונה זו של המדרש היסודי לקהלת ז' 19. ומרגע שמחברי הרשימה הבחינו את דוד מהעשרה וייחסו לו את הכתיבה של ספר תהלים כולו, כבר לא ניתן היה להוסיף ולמנות אותו בין הזקנים. ועוד היה עליהם להבהיר את תרומתם של העשרה לחיבורו של הספר, ולדייק כי היתה זו תרומה עקיפה בלבד. זאת השיגו, כאמור לעיל, בעזרת הנוסחה: 'דוד כתב [...] על ידי עשרה זקנים' וחזרה על הצירוף 'על ידי' לפני כל אחד מהזקנים שברשימה.

מן הציון כי דוד כתב את ספר תהלים 'על ידי' זקנים משתמע שבספר תהלים כלולים מזמורים בעלי שני שלבים של התהוות: שלב מוקדם שנקשר בשמם של הזקנים ושלב מאוחר יותר שנקשר בשמו של דוד. סביר להניח שבשל הבחנה זו שבין מוקדם למאוחר חיסרו את שלמה ואת עזרא מהרשימה והותירו בה רק זקנים שחיו לפני ימי דוד או בימי דוד ממש.

הסרתם של דוד, שלמה ועזרא מרשימת עשרת הזקנים חייבה את מחברי רשימת הכותבים להשלים את מניינם. לשם כך הם שילבו בין דעותיהם של רב ור' יוחנן, ומנו כשלושה זקנים נפרדים הן את אסף הימן וידותון הן את שלושת בני קורח. אולם עדיין חסר היה להם זקן נוסף כדי לשמור על המספר רב החשיבות 'עשרה'. פתרון לכך מצאו מחברי הרשימה בהוספתו של מלכי צדק ושיבוצו בין אדם הראשון ואברהם, בהתאם לזמנו. כאמור, ברקע עומד הפסוק 'עַל־דְּבַרְתִּי מִלְכֵי־צֶדֶק' (תה' קי 4), אך זהו פתרון מאולץ במקצת, שכן המזמור נפתח בכותרת המייחסת אותו במפורש לדוד.

54 ואומנם, משמעות זו מקובלת היתה על מרבית פרשני המקרא המסורתיים לקה' ז' 19, וראו למשל פירושי רש"י ורשב"ם לפסוק.

הסרתם של שלמה ועזרא מרשימת הזקנים וארגון הרשימה כך שתכלול רק זקנים שחיו לפני ימי דוד או בימיו ממש, היא ביטוי לרגישות למוקדם ולמאוחר. רגישות זו לא תמצא ברשימת הכותבים בנוגע לספרים אחרים. כך העלילות המסופרות בספר שמואל נמשכות אחרי מותו של שמואל, כותב הספר לפי הרשימה, ולמעשה רוב ספר שמואל עוסק בזמן שבו שמואל כבר לא היה בן החיים.⁵⁵ יתכן לומר כי עצם העיסוק ברשימת הזקנים ובתרומתם הוביל את מחברי רשימת הכותבים לתת את דעתם לשאלת זמנו של הכותב וזמנם של מקורותיו. ואם כך הוא, יהיה עלינו לקבוע כי המשפט הנוגע לכתיבתו של ספר תהלים הוא חריג בהחלט על רקע ספרות חז"ל, שכאמור לעיל, הבחנות שבין כתיבה של חומר מקורי, עריכה לסוגיה של חומרים קדומים והעתקה סתמית נמצאות מעבר לאופק עניינה.⁵⁶ אך דומני שרגישות זו היא בראש ובראשונה ביטוי להתמודדות עם מסורת שונה שהכירו ולפיה תרומתם הספרותית של הזקנים היתה מובהקת הרבה יותר. במסורת חליפית זו דוד נמנה בין עשרת הזקנים, ובדומה לנוסח מדרשי רבה לקהלת ולשה"ש שלפנינו. הסרתם של שלמה ועזרא מרשימת העשרה והוספתו של מלכי צדק, כמו גם התבנית 'כתב [...]' על ידי' והחזרה על הצירוף 'על ידי' לפני כל אחד מהזקנים - כל אלו הם מהלכים שנועדו לשרש את המסורת החליפית ולקבע את הדעה שדוד כתב את הספר לבדו. כך או כך, יש מקום להטיל ספק אם אומנם מחברי רשימת הכותבים תפסו את מלוא משמעותה של הפעולה הספרותית השונה של דוד כשכתב את ספר תהלים וכלל בו מזמורים וחלקי מזמורים של עשרה זקנים ואם אכן הבחינו אותה במדויק מפועלם של הכותבים האחרים הנזכרים ברשימה.

המרחק הרב שבין המשפט 'דוד כתב ספר תהלים על ידי עשרה זקנים' שברשימת הכותבים ומדרשי רבה ניכר היטב במקורות ובעדי הנוסח המאוחרים המשקפים השפעה כפולה. רשימת העשרה שבמדרש תהלים מיוסדת על הרשימות שבמדרשי רבה ולא על

55 פטירת שמואל נזכרת בשמ"א כה 1; כח 3. בדיון הנלווה לרשימת הכותבים נמצא התייחסות מפורשת לנקודה זו: "שמואל כתב ספרו". והכתיב: "ושמואל מת?!". דאסקיה גד החוזה ונתן הנביא, ובתבנית דומה גם באשר לספר יהושע ולספר דברי הימים, ומקור הדברים במחלוקת התנאית בעניין כותב שמונת הפסוקים המסיימים את התורה, אם היה זה משה או יהושע; ראו לעיל הערה 43.

56 בכיוון זה נכון יהיה לשקול כי אף הספרים שכתבו שתי הקבוצות ההומוגניות האחרות הנזכרות ברשימת הכותבים - חזקיה וסיעתו שכתבו את ספרי שלמה וספר ישעיהו ואנשי כנסת הגדולה שכתבו את יחזקאל, תרי עשר, אסתר ודניאל - משקפים פעילות ספרותית מובחנת שאיננה כתיבה סתמית; קביעות כעין אלו שכיחות למדי במחקר, כך בנוגע לספרי אנשי כנסת גדולה השוו: 'כתיבה האמורה [...] באכנה"ג [=באנשי כנסת הגדולה] על כרחונא אינה אלא אסיפה וסדור', ז' יעב"ץ, תולדות ישראל מתוקן על פי המקורות הראשונים, כרך ג, וילנא תרנ"ח, עמ' 154, הערה 5, ובדומה לזה, בין היתר, רש"י פינ, דברי הימים לבני ישראל, חלק א, וילנא תרנ"ד, עמ' 155-156; ל' גינצבורג, אגדות היהודים (תרגם וערך: מ' הכהן), כרך ו, רמת גן תשל"ה, עמ' 269, הערה 56. מכל מקום, הדברים מורכבים יותר שכן מחברי הרשימה ככל הנראה הניחו שישעיהו הנביא נכלל בסיעתו של חזקיה, ובדומה לכך חגי זכריה ומלאכי, מרדכי ודניאל נכללו באנשי כנסת הגדולה, וראו בפירוט יזיל, רשימת הכותבים (לעיל הערה 2).

הרשימה שבתלמוד ועל כן דוד ושלמה עודם כלולים בעשרה. אך בדומה לרשימה שבתלמוד - וסביר שאף בהשפעתה - נחסר ממנה עזרא, ובמקומו הוסף מלכיצדק. הכללתו של דוד בין העשרה מלמדת כי בעל המדרש לא שותף היה למגמת התלמוד להדגיש את פועלו של דוד. סביר על כן שהחסיר את עזרא מהרשימה לא בשל זמנו המאוחר אלא כיוון שקשריו לספר תהלים לא היו ברורים לו.

השפעה כפולה זו מתגלה גם בעדי הנוסח המאוחרים הכלולים ברשימות מסורה. בכל שמונת עדי הנוסח הללו דוד אינו נכלל בין העשרה אלא עומד בנפרד מהם, ונקודה זו משקפת היכרות עם נוסח התלמוד. אולם אין מחבריהם של עדי הנוסח שותפים למגמת התלמוד להדגיש את פועלו של דוד על חשבון פועלם של הזקנים, והם בנויים על פי התבנית התחברית האמורה במדרשים. בעדי הנוסח: 'דוד ועשרה [...] כתבו ספר תהלים', ובמדרשים: 'עשרה [...] אמרו ספר תהלים'.

רשימת עשרת הזקנים אינה מיוצגת באף אחד מעדי הנוסח שברשימות המסורה. בחינה כוללת של עדי נוסח אלו מלמדת כי הם ניכרים בתבניות רבה ובניסיונות ברורים להאחדה. כך, בין היתר, הושמטה מהנוסחים פרשת בלעם, בכמה מהם לא מיוצגת המסורת כי יהושע כתב את שמונת הפסוקים המסיימים את התורה, והמשפט הנוגע לספר דברי הימים הותאם לתבנית הכללית. סביר על כן שרשימת עשרת הזקנים נחסרה מהנוסחים הללו בשל אותה המגמה. כאמור לעיל, התאמת רשימת הכותבים לתבנית אחידה משתקפת גם בכמה מעדי הנוסח של התלמוד שבהם נאמר 'דוד כתב (את) ספרו' במקום 'דוד כתב ספר תהלים'. נכון לראות בכל ההתאמות הללו ביטוי לשינויים מכוונים. הנוסחים שבסדר עולם ובשלשלת הקבלה משקפים אף הם מורכבות והשפעות כפולות והם שונים בפרטיהם מהנוסחים האחרים. כך הוא הנוסח שבסדר עולם: 'דוד ועשרים [צריך להיות: עשרה] זקנים, אדם ומלכי צדק ואברהם משה דוד ושלמה ואסף ושלשה בני קרח, הן כתבו ספר תלים'.⁵⁷ רשימת הזקנים זהה לרשימה המופיעה במדרש תהלים. לעומת זאת, המילים הפותחות 'דוד ועשרים [=עשרה] זקנים' והמילים המסיימות 'כתבו ספר תלים' מצטרפות יחד למשפט שלם שהוא זהה לשלושה משמונה עדי הנוסח הכלולים ברשימות המסורה (א-3). דומה על כן שרשימת עשרת הזקנים שבנוסח סדר עולם נוספה למקומה בשלב מאוחר. אין לדעת אם תוספת זו כלולה היתה בנוסח רשימת הכותבים שעמדה לפני מחבר סדר עולם, אם היא מעשה ידיו של מחבר סדר עולם עצמו, או שנוספה למקומה בשלב מאוחר יותר. כך או כך בשל הוספתה של רשימת הזקנים דוד נזכר פעמיים - פעם אחת בראש הרשימה ופעם נוספת הוא נמנה כאחד מהעשרה.

הנוסח המשוקע בשלשלת הקבלה שונה אף הוא: 'דוד וי' זקנים כתבו תהלים. והזקנים היו אדם אברהם משה דוד שלמה אסף הימן ידותן ג' בני קרח ועזרא'. המילים

57 המספר 'עשרים זקנים' הוא בוודאי שיבוש סתמי, אולי פתיחה שגויה של הקיצור 'עשר[ה] זקנים'; עשרת הזקנים המפורטים בנוסח זה הם עדות כי בשום שלב לא מנו עשרים זקנים.

הפותחות זהות לעדי הנוסח הכלולים ברשימות המסורה שבקבוצה א' ולנוסח שבסדר עולם. אך רשימת הזקנים זהה לרשימה המובאת במדרשי רבה.⁵⁸

ה. 'עשרה זקנים', 'צדיקים', 'בני אדם' או 'נביאים'?

בנוסח הרשימה שבתלמוד נזכרים 'עשרה זקנים'. אף בקהלת זוטא הנוסח הוא 'עשרה זקנים'.⁵⁹ במדרש קהלת רבה מדובר על 'עשרה זקנים וצדיקים'. במדרש שה"ש רבה הנוסח הוא 'עשרה בני אדם'. מדרש תהלים אף הוא גורס 'עשרה בני אדם'. עוד אפשר לציין כי בשה"ש רבה המצוטט בילקוט שמעוני הנוסח הוא 'עשרה צדיקים'. בנוסח רשימת הכותבים שברשימות המסורה שבקבוצה א' נזכרים 'עשרה זקנים', וכך גם הנוסח בסדר עולם ובשלשלת הקבלה. לעומת זאת, בנוסח רשימת הכותבים שברשימות המסורה שבקבוצה ב' נזכרים 'עשרה נביאים'.

המספר החוזר 'עשרה' מקרב את המסקנה, כאמור לעיל, כי הן ברקע התלמוד הן ברקע מדרשי רבה לקהלת ולשה"ש עומדת דרשה גרעינית לקה' ז 19 'עֶשְׂרֵה שְׁלִיטִים'. וכנזכר, דומה שאף הכינויים המכלילים 'זקנים וצדיקים' או 'בני אדם' הם תולדה של הקישור המדרשי לקהלת והם משתלשלים מהפסוק העוקב: 'כִּי אָדָם אֵין צְדִיק בְּאֶרֶץ' (שם, פס' 20). אם הנוסח 'זקנים וצדיקים' שבקהלת רבה שלפנינו משקף את נוסח הדרשה הגרעינית, זאת לא ניתן לקבוע. אך די לנו בווריאציות השונות כדי ללמד כי נוסח התלמוד (וקהלת זוטא) 'זקנים' מתקבל בהחלט על הדעת והוא אינו מבטא שינוי בעל משמעות.⁶⁰ הנוסח 'עשרה נביאים' אינו זר לחלוטין למסורת. הצגתה של השירה המזמורית כהינבאות באה לידי ביטוי מובהק בספר דברי הימים,⁶¹ ובתקופות קדומות דוד נתפס כנביא וכאיש אלוהים.⁶² לדמותו הנבואית של דוד ולפעולתם הנבואית של המשוררים נמצא המשך מסוים בספרות חז"ל. כך נאמר כי דוד עוד 'כשהיה קטן היה מתנבא' שעתיד

58 אבן יחיאל הוסיף הערה כי רשימת הזקנים שבשה"ש רבה דווקא שונה: 'זיש דעת אחר במדרש שיר השירים'; שבת בן יוסף בס (1718-1641) העתיק קטע זה משלשלת הקבלה והוסיף את רשימת הזקנים שבנוסח התלמוד; הנ"ל, שפתי ישנים, אמשטרדם 1680, עמ' פג, ובעקבותיו יחיאל שלמה היילפרין (1746-1660), ספר סדר הדורות, שמות הספרים, אות ת', בני ברק תשס"ג, עמ' תר. ראו לעיל, הערה 7.

59 ואומנם, נמצא בספרות הרבנית חילופי 'זקנים' ו'צדיקים' גם בהקשרים אחרים, ולמשל כאשר למסורת על אמירתה או כתיבתה של שירת האזינו - בשם מדרש אספה נאמר: 'משה אמר שירה זו על פי ע"א [צ"ל: ע"ח] זקנים', ר' יעקב מוינה, ספר פשטים ופירושים, מהדורת מ' גראשבערג, מגנצא תרמ"ח, עמ' 230, ובשם ר' נסים גאון: 'שבעין ותמניא צדיקי דאיכתיבה פרש[ת] האזינו על ידיהון', מחזור ויטרי, סי' שנ, מהדורת ש"ה הורוויץ, נירנבערג תרפ"ג, עמ' 388.

61 דה"א כה 1-2; דה"ב כט 30, וראו יפת, אמונות (לעיל הערה 27), עמ' 393-394, הערה 198.

62 שמ"ב כ ג 2-1; נחמ' יב 24, 36; דה"ב ח 14; 11QPs^a, 11; כו 1 (לעיל הערה 32).

הוא להילחם בפלשתים ובגלית, וכי הוא 'צפה ברוח הקודש' את חורבן בית המקדש.⁶³ ועם זאת אין הדבר שכיח ביותר. המעמד הנבואי של מזמורי תהלים ניכר שוב רק בימי הביניים, בכתיבה של חכמים קראיים שראו בתהלים ספר תפילות נבואי-פורמטיבי.⁶⁴ הנוסח 'עשרה נביאים' משתלב עם כמה מהשינויים האחרים החוזרים ברשימת הכותבים שברשימות המסורה. כך, בעוד שבנוסח התלמוד נאמר שחזקיה וסיעתו כתבו את ישעיהו, משלי, שה"ש וקהלת, בכל שמונת עדי הנוסח מיוחסים הספרים הללו לנביא ישעיהו. בנוסח התלמוד נאמר שאנשי כנסת הגדולה כתבו את הספרים תרי עשר, יחזקאל, דניאל ואסתר, ואילו בכמה מעדי הנוסח נאמר שספרים אלו נכתבו בידי הנביאים חגי זכריה ומלאכי. יתכן לקשור תיקונים אלו לתפיסתם של קראיים המרוממים את מעמדם של ספרי נביאים וכתובים ומדגישים את היותם תוצר של התגלות נבואית: 'תורה ונביאים וכתובי' [ם] שלשתם נקראו "תורה", ככתוב: "ולא שמענו בקול ה' אלהינו ללכת בתורותיו אשר נתן לפנינו ביד עבדיו הנביאים" [דנ' ט 10].⁶⁵

בחינה משווה של שמונת עדי הנוסח של רשימת הכותבים שברשימות המסורה מקרבת את המסקנה כי ביסודם עומדת רשימה גרעינית אחת.⁶⁶ אפשר אפוא שרשימה גרעינית זו גובשה בידי חכם קראי, והופעתה בכתר ארם צובא מחייב לקבוע את זמנה לכל המאוחר לראשית המאה העשירית.

סיכום ומסקנות

המשפט 'דוד כתב ספר תהלים על ידי עשרה זקנים' וכו' מציג את דוד כמי שכתב את ספר תהלים לבדו, ומבטא בלשונו ובמכלול פרטיו התמודדות עם מסורת מדרשית מוקדמת. במרכז של מסורת מדרשית זו עמדה דרשה לקה' ז 19 שככל הנראה אינה שונה הרבה (ואולי אף אינה שונה כלל) מדרשה המוכרת לנו מקהלת רבה ושעומדת ברקעה של דרשה המשוקעת בשה"ש רבה. בדרשה מוקדמת זו הוצג ספר תהלים כתוצר של פעילות ספרותית קולקטיבית של עשרה 'זקנים וצדיקים' או עשרה 'בני אדם' ודוד נכלל בין העשרה.

- 63 מדרש תנאים על ספר דברים לדב' א' 17, מהדורת ד"צ הופמן, ד"צ ירושלים תשמ"ד, עמ' 10 (המדרש הגדול לדברים, מהדורת ש' פיש, ירושלים תשס"ה, עמ' לב); מדרש תהלים, פג, ג (מהדורת בוכר, עמ' 369-370), וראו גיטין נז ע"ב. לדמותו של דוד בספרות חז"ל ראו א' שגאן, 'על דמותו של המלך דוד בספרות חז"ל', בתוך: זקוביץ, דוד (לעיל הערה 26), עמ' 181-199. אשר למשוררים המנבאים ראו מדרש שה"ש רבה ד, ד, בהמשך לדרשה הנוגעת לספר תהלים.
- 64 א' סימון, ארבע גישות לספר תהלים: מרס"ג עד ראב"ע, ירושלים תשמ"ב, עמ' 55-95; מ"ר פוליאק, י" ארדר, 'הקנון הקראי במאות התשיעית עד האחת עשרה לסה"נ', תעודה, כג (תשס"ט), עמ' רז-רט.
- 65 ספר אשכל הכפר להרב [...] יהודה הדסי, גוזלו תקצ"ו, קעג, עמ' 70, והשוו תנחומא, ראה, א.
- 66 לשחזורה של רשימה משוערת זו ראו בנספת. אני סבור שרק כמה מעדי הנוסח משתלשלים זה מזה ולא כל השמונה, ואולי בהתאמה לחלוקתם לשלוש קבוצות, א', ב' ו-ג'.

אורכו ומורכבותו של המשפט הנוגע לכותב ספר תהלים מבחין אותו מהפרטים האחרים שברשימת הכותבים. אך משפט זה מיוחד ונבדל גם במורכבות קשריו למסורות קודמות ובהתפתחות המיוחדת הניכרת בו. מדרש תהלים ועדי הנוסח המאוחרים של רשימת הכותבים, המציגים שילובים בין נוסח התלמוד למדרשי רבה, מבטאים בעקיפין תהליכים מורכבים ורבי עניין אלו.

רשימת כותבי הספרים שבתלמוד הטביעה חותם עמוק של השפעה על המסורת היהודית מימי הביניים ואילך ועל מחקר המקרא הרבני בעת החדשה. הרשימה עמדה במרכזם של מחקרים אחדים,⁶⁷ ופרטיה נזכרו עשרות פעמים בפירושים מודרניים לספרי המקרא, בערכים אנציקלופדיים, בספרי מבואות למקרא ובמחקרים מונוגרפיים שונים. הן החכמים והפרשנים לדורותיהם הן החוקרים מתייחסים לרשימת הכותבים כברייאת תנאית. ביטוי עקיף למוסכמה מחקרית זו הוא אזכורה התכוף של רשימת הכותבים גם במחקרים המוקדשים לשאלת חיבור ספרי המקרא בספרות סוף תקופת הבית השני. אולם מהעיון שלעיל הסתבר כי המשפט המוקדש לכתובתו של ספר תהלים ניכר בסימני איחור ברורים, וברקע שלו מסורת מדרשית ארץ ישראלית מתקופת האמוראים. ממצא זה אינו מתיישב עם המוסכמה המקובלת כי רשימת הכותבים היא ברייאת.

כידוע, חוקרי תלמוד אינם נמנעים מלפקפק בקדימותם של קטעים הנראים כברייאות, בפרט כאשר הם חסרים מקבילה תנאית ארץ ישראלית, ומשובצים בחלק הסתמאי של התלמוד.⁶⁸ ואומנם, לרשימת הכותבים אין מקבילה תנאית ואף לא מקבילה מלאה אחרת.⁶⁹ בחינה מחודשת של הרשימה, ובמנותק מההנחה המקובלת כי מדובר

67 בנוסף למקורות שהזכרתי לעיל, הערה 36, ראו בין היתר גם מ' סולוביטשיק, ז' רובשוב, תולדות בקרת המקרא, ברלין תרפ"ה, עמ' 15-17, ובמבואות שבכל אחד מכרכי סדרת הפירוש 'דעת מקרא' שבעריכת יהודה קיל (1971-2003).

68 M. Bregman, 'Pseudepigraphy in Rabbinic Literature', E. G. Chazon, M. Stone, and A. Pinnick (eds.), *Pseudepigraphic Perspectives: The Apocrypha and Pseudepigrapha in the Light of the Dead Sea Scrolls*, Leiden 1999, pp. 27-41, ושם בהערה 24 מקורות מחקרניים רבים, ובין היתר ראו עוד ש"י פרידמן, לתורתם של תנאים: אסופת מחקרים מתודולוגיים ועיוניים, ירושלים תשע"ג, עמ' 274-275.

69 מכלל הפרטים המובאים ברשימה נמצא מקבילה בתלמוד הירושלמי למשפט הפותח: 'משה כתב חמשה ספרי תורה וחזר וכתב פרשת בלק ובלעם וכתב ספרו שלא יוב'!], ירושלמי, סוטה ה, ה (כ ע"ד). השוואת נוסח הבבלי לנוסח הירושלמי מקרבת את המסקנה שכל אחד מהנוסחים הללו ניכר בהתפתחות מאוחרת, ונכון לסבור שהם מבוססים על היגד מוקדם שכלול היה בקובץ מסורות ומדרשים אמוראי לאיוב, שאת עקבותיו נמצא באוסף הדרשות וההיגדים בהמשך הדיון הנלווה לרשימת הכותבים בבבא בתרא, וכן בירושלמי, סוטה ה, ח (כ ע"ג-ע"ד), ובבראשית רבה נז, ד (מהדורת תיאודור ואלבק, עמ' 614-617). על קובץ מדרשים אבוד זה ותכניו המשוערים ראו ח' מאק, 'אלא משל היה': איוב בספרות הבית השני ובעיני חז"ל, ירושלים תשס"ה, עמ' 25, 78-86; J. Kalman, *The Book of Job in Jewish Life and Thought: Critical Essays*, Cincinnati 2021, pp. 71-74

בברייטא, תלמד כי פרטים נוספים הכלולים בה מהדהדים אף הם היכרות עם היגדים אמוראיים וכי מדובר, ללא ספק, במקור מאוחר.⁷⁰ שיקול מסייע לקביעת זמנה של רשימת הכותבים נמצא בחלקו הראשון של קטע זה, המוקדש לסדרם של הספרים. בחטיבת ספרי נביאים מקדימים הספרים ירמיהו ויחזקאל את ספר ישעיהו. סדר חטיבת ספרי כתובים הוא כלהלן: רות, תהלים, איוב, משלי, קהלת, שה"ש, איכה (=קינוח), דניאל, אסתר, עזרא (ונחמיה) ודברי הימים. סדר ספרים זה מייצג מסורת בבלית, והוא שונה מסדר הספרים במסורת הטברנית שהתקבע לדורות.⁷¹ יתכן אפוא שרשימת הכותבים התהוותה לאחר התקופה האמוראית, בבבל.

70 ויזל, רשימת הכותבים (לעיל הערה 2). אציין כי כמה מהמקורות והמסורות הללו זוהו בעבר, אך בשל ההנחה, המובנת מאליה לכאורה, שרשימת הכותבים היא ברייתא, מסלול ההשפעה הוצג באופן הפוך ונקבע שרשימת הכותבים היא שעומדת ברקעם של מקורות אמוראיים.

71 'עופר, המסורה הבבלית לתורה: עקרונותיה ודרכיה, ירושלים תשס"א, עמ' 124-125. לנוילות מסוימת בסדרם של הספרים בימי הביניים ראו E. L. Marwick, 'The Order of the Books in Yefet's Bible Codex', *Jewish Quarterly Review* 33 (1943), pp. 445-60

נספח: עדי נוסח לרשימת כותבי ספרי המקרא⁷²

א. רשימות מסורה

8ב	7ב	6ב	5ב	4ב	3א	2א	1א
משה אבי הנביאים כתב חמשה ספרי תורה וספר איוב	משה איש האלהים כתב חמשה חמשי תורה חוץ משמנה פסוקים מן וימת משה עד סוף התורה וספר איוב	משה איש האלהים זכרו לברכה כתב חמשת ספרי התורה וספר איוב	משה איש האלהים זכרו לברכה כתב חמשת ספרי התורה וספר איוב	משה איש האלהים כתב חמשת חומשי תורה וספר איוב	משה רבי' ע"ה כתב ספר תורה ואיוב	משה כתב ספרו חמשה ספרי תורה ואיוב	משה כתב ספרו חמשה חומשי תורה ואיוב
יהושע כתב ספרו erased משה עבד ה'	יהושע כתב ספרו ושמנה פסוקים של תורה	יהושע כתב ספרו וח' פסוקים מן התורה	יהושע כתב ספרו	יהושע כתב ספרו	יהושע כתב ספרו ושמנה פסוקים של תורה מן זימת שם משה עבד ה' עד לעיני כל ישראל'	יהושע כתב ספרו וח' פסוקים של תורה מן זימת שם משה עד לעיני כל ישראל'	יהושע כתב ספרו ושמנה פסוקים של תורה מן זימת שם משה'

72 לפירוט ביבליוגרפי ראו לעיל, הערות 14-17, 20-21.

	הימים עד ולו אחים בני יהושפט						
--	---------------------------------	--	--	--	--	--	--

מקומם המשתנה של שמונת הפסוקים שכתב יהושע והדיוקים הנוגעים לספר דברי הימים עשויים לשקף השמטה מכוונת, ובהתאם למגמת הידוק הרשימה. בהתעלם משני פרטים אלו, ומבלי להתחשב בהופעותיהן של המילים 'ספר' ו'מגילה' הבאות ללא חוקיות ניכרת לעין ומשינויי כתיב זניחים,⁷³ אפשר לגזור משמונת עדי הנוסח את הרשימה הגרעינית שלהלן הניכרת במגמה לייחס את כתיבת הספרים לנביאים:

משה + תואר [רבינו, איש אלוהים וכיוצ"ב] כתב חמשה ספרי תורה ואיוב
יהושע כתב ספרו
שמואל כתב ספרו ושופטים ורות
ישעיה כתב ספרו משלי שיר השירים וקהלת
ירמיה כתב ספרו ומלכים וקינות
דוד ועשרה נביאים/זקנים כתבו תהלים
חגי זכריה ומלאכי כתבו יחזקאל תרי עשר דניאל ומגילת אסתר
עזרא כתב ספרו ודברי הימים

ב. סדר עולם

משה כתב חמשת ספרי תורה ואת ספר בלעם ואיוב
יהושע כתב ספרו ושמונה פסוקים שבתורה מן וימת משה עבד ה' עד סוף
התורה
שמואל כתב ספרו וספר שופטים ורות
דוד ועשרים זקנים, אדם ומלכי צדק ואברהם משה דוד ושלמה ואסף ושלשה
בני קרח הן כתבו ספר תלים
ירמיה כתב ספרו וספר מלכים וקינות
ישעיהו כתב ספרו ומשלי ושיר השירים וקהלת
אנשי כנסת הגדולה כתבו ספר יחזקאל ותרי עשר ודניאל ואסתר
עזרא כתב ספרו ויחס דברי הימים.

הבדלי כתיב בשמות הכותבים: 'ישעיה(ו)', 'ירמיה(ו)', 'דו(י)ד', והבדלי כתיב בשמות הספרים: 'ש(ו)פטים', 'ישעיה(ו)', 'תלים' 'תהלות' 'תהלים', 'תרי עשרה', 'ק(י)נות', 'ק(ו)הלת'. בנוסח 4 נמצא פעם אחת את הפועל 'חברו' במקום 'כתבו'.

ג. שלשלת הקבלה

משה כתב ספרו וספר איוב ופרשת בלעם
יהושע כתב ספרו וח' פסוקים שבסוף התורה ויש אומרים הי"ת קוראם ומשה
כותב בדמע
שמואל כתב ספרו וספר שופטים וספר רות
דוד וי' זקנים כתבו תהלים. והזקנים היו אדם אברהם משה דוד שלמה אסף
הימן ידותון ג' בני קרח ועזרא
[...]
ישעיה כתב ספרו ומשלי ושיר השירים קהלת
ירמיה כתב ספרו ומלכים וספר קינות
אנשי כנסת הגדולה כתבו ספר יחזקאל ותרי עשר ודניאל ומגלת אסתר
עזרא כתב ספרו ויחוס דברי הימים עד ולו אחים.